

УДК 321.7:32-027.21

<http://orcid.org/0000-0003-4926-8887>

<http://doi.org/10.5281/zenodo.167245>

О. В. Воронянський

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТРУКТУРНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ ТЕОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДЖ. ГОЛДСТОУНА

Розкрито основні положення структурно-демографічної теорії революції Дж.Голдстоуна, яка пов'язує цикли соціально-політичної нестабільності з демографічними циклами. Показано, що в основі даної теорії лежить не прямий вплив демографічного фактору на розвиток соціуму, а складна система нелінійних зв'язків соціального, економічного та політичного характеру, в основі яких лежить проблема забезпечення певного порядку перерозподілу ресурсів. Тому віднесення теорії Дж.Голдстоуна до розряду неомальтузіанських концепцій не є правомірним.

Ключові слова: теорія революції, криза, демографічний цикл.

А. В. Воронянский

ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ СТРУКТУРНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ РЕВОЛЮЦИИ ДЖ. ГОЛДСТОУНА

Раскрыты основные положения структурно-демографической теории революции Дж.Голдстоуна, которая связывает циклы социально-политической нестабильности с демографическими циклами. Показано, что в основе данной теории лежит не прямое влияние демографического фактора на развитие социума, а сложная система нелинейных связей социального, экономического и политического характера, в основе которых лежит проблема обеспечения определенного порядка перераспределения ресурсов. Поэтому отнесение теории Дж. Голдстоуна к разряду неомальтузианских концепций не является правомерным.

Ключевые слова: теория революции, кризис, демографический цикл.

O. V. Voronianskyi

HEURISTIC POTENTIAL OF STRUCTURAL AND DEMOGRAPHIC REVOLUTION THEORY OF J. GOLDSTONE

The basic position of structural and demographic revolution theory of J. Goldstone is that connects the cycles of social and political instability demographic cycles. It is shown that the basis of this theory is not a direct effect of demographic factors on the development of society, and a complex system of nonlinear relationships of social, economic and political nature, which are based on the problem of a certain order of reallocation of resources. Therefore attribution theory of J. Goldstone classified neomaltuzians concepts are not legitimate.

Keywords: theory of revolution, crisis, demographic cycle.

Постановка проблеми. Революція є одним із базових елементів політичного процесу. Подібно до економічної кризи, сутнісною функцією

якої є насильницьке розв'язання фундаментальних протиріч, що накопичуються в процесі розвитку економіки і починають його гальмувати, революція є засобом розв'язання таких протиріч на рівні системи політичної влади. Проте, якщо в економічній науці вивчення сутнісних характеристик криз і факторів, що сприяють їх розвитку, є однією із основних цілей дослідження, то дослідження феномену революції знаходиться на периферії сучасної політичної науки. Це суттєво звужує можливості використання політичного знання для посилення керованості суспільними процесами. Крім того, в рамках домінуючої на сьогодні у вітчизняній політології неоліберальної дослідницької парадигми значення революції обмежується рамками політичної сфери життя суспільства.

Аналіз актуальних досліджень. Між тим, взаємопов'язаність базисних характеристик політичної, економічної та соціальної сфер, доведена ще в рамках марксизму (який і на сьогодні залишається одним із помітних напрямів наукового дослідження на Заході), отримала нове підтвердження в ряді сучасних наукових концепцій, авторами яких є такі широко відомі дослідники як І. Валлерстайн, Д. Норт, Е. Тофлер.

Однією з таких концепцій є так звана структурно-демографічна теорія революції, висунута на початку 80-х рр. ХХ ст. і обґрунтована в ряді подальших досліджень професором Каліфорнійського університету Дж. Голдстоуном. Емпіричній перевірці цієї концепції були присвячені роботи професора Конектікутського університету П. Турчина, а також російських науковців А. Коротаєва, Ю. Зінкіної, С. Нефьодова, Д. Халтуріної та ін. В результаті цих досліджень вона змогла набути статусу теорії не лише за назвою, але й за формальними ознаками. На протязі двох останніх десятиліть вона залишається найвпливовішою концепцією революції в західній політичній науці. Проте в науковий обіг вітчизняної політології положення теорії Дж. Голдстоуна досі не внесені.

Мета даної статті - розгляд та загальний аналіз основних положень структурно-демографічної теорії революції Дж. Голдстоуна.

Виклад основного матеріалу. Класифікація теорій революції Дж. Голдстоуна поряд з його власною виступає одним із найбільш впливових підходів на новітньому етапі розвитку теорії революції. Однак необхідно відмітити, що об'єктом досліджень науковця були лише аграрні суспільства, що пояснюється в першу чергу наявністю адекватних статистичних матеріалів.

Двома основними проблемами, що стоять перед теорією революції є проблема пояснення причин революції і проблема визначення поняття «революція». Залежно від того, як вирішуються ці проблеми, Голдстоун виділяє три покоління теорій революції. До «першого покоління» відносяться теорії з завуженим визначенням, що апелюють в основному до соціально-психологічного пояснення причин революції (Г. Лебон, Ч. Елвуд, П. Сорокін). Теоретики «другого покоління», навпаки, прагнучи до статистично значущих висновків, давали розширене визначення і досліджували «революції» в ряду загальних прикладів «колективної дії», «політичного насильства» і т.д. Залежно від способу пояснення причин революції теорії другого покоління підрозділяються Дж. Голдстоуном на психологічні (Дж. Девіс, Т.Р. Гарр), соціологічні (Ч. Джонсон, Н. Смелзер) і політичні (Ч. Тіллі, С.П. Хантінгтон. «Третньому поколінню», до якого Дж. Голдстоун відносить сучасні структурні порівняльно-історичні теорії (Б. Мур, Т. Скочпол, Е. Вольф, Дж. Пейдж, Ш. Ейзенштадт, Е.К. Трімбергер), вдається, на його думку, уникнути як звуженого, так і розширеного визначення революції, працюючи з «кластерами революційних подій» [1].

Завдяки кластерного підходу «третього покоління» демонструє, що в чомусь схожі форми колективного політичного насильства розрізняються і призводять до різних результатів в залежності від присутності або відсутності тих чи інших структурних умов. Ці теорії вказують, якого роду політичні структури особливо уразливі для революцій, які структурні контексти збільшують цю уразливість, якого роду революційні організації домагаються успіху, участь яких елементів структури суспільства (еліт,

низів, селян або армії) підвищують ймовірність їхнього успіху і т.д. У програмній статті «До теорії революції четвертого покоління» [1] Дж. Голдстоун резюмує критику теорій третього покоління і аналізує основні тенденції новітніх досліджень революції. Автор зазначає, що недоліки структурних теорій революції стали продовженням їх достоїнств: концентруючись на причинах і результатах, вони не приділяють достатньої уваги процесу революції. Відповідно, вони несприйнятливі до впливу культурних, ідеологічних чинників, людського фактору, лідерства, ідентичності і ідентифікації з революційним рухом. «Жодної загальноновизнаної теорії четвертого покоління ще не створено, але контури такої теорії ясні» [7, с.103].

Синтетичну теорію революції Дж. Голдстоуна, яка претендує на те, щоб бути теорією «четвертого покоління», зручно розглядати як таку, що складається з двох частин. Перша, структурно-демографічна частина служить поясненню причин, умов «колапсу» чи катастрофи держав («state breakdown»). Друга, культурно-процесуальна частина, пояснює, чому одні з подій, що настають за катастрофою, правомірно розглядати як «соціальні революції», а інші - ні. Для цього він виділяє основні елементи структури суспільства - державу, політичну еліту і народ, які перебувають в стані постійної боротьби за присвоєння ресурсів. Динаміку цієї боротьби необхідно враховувати при визначенні тих ресурсів, які залишаються у народу як виробника і дозволяють йому розширювати ресурсну базу суспільства [5].

У період кризи протистояння між елементами громадської структури починає переважати над співпрацею і боротьба за ресурси загострюється настільки, що держава вже не може стримувати суспільство і опиняється в стані колапсу. Державна криза (брейкдаун) призводить до виступів еліти проти держави і до народних повстань, спрямованих як проти держави, так і проти еліти. Ці виступи і повстання, в кінцевому рахунку, породжують громадянську війну. Брейкдаун може завершитися зміною основних форм

економічної організації і власності, тобто повномасштабною соціальною революцією, але, в теорії, цього може і не статися [6].

При цьому одним із найбільш дискусійних аспектів теорії Дж. Голдстоуна стало його твердження про те, що загальною причиною колапсу ранньомодерних аграрно-бюрократичних держав в Євразії було демографічне зростання, яке одночасно вдарило по основним структурним компонентам соціуму: державі, елітам і масам. Причому насильницькі кризи повторювалися доти, поки «рівновага між людьми і ресурсами» якимось чином не відновлювалася [7]. Такий підхід рядом науковців було віднесено до неомальтузіанства.

Однак насправді Дж. Голдстоун розкриває більш складний механізм кризи, який принципово відрізняється від неомальтузіанства. Зокрема, за Дж. Голдстоуном важливу роль у виникненні революційної кризи відіграє перевиробництво еліти, тобто ускладнення верхівки соціальної піраміди, в результаті якого утворюється значний шар «зайвих людей» - індивідів, які претендують на елітний статус (по праву походження, освіти, і т.д.), але для яких елітних місць в суспільстві немає. До того ж значна кількість статусних посад - це посади чиновників, а держава не може збільшувати свої штати зважаючи на фінансову кризу [6].

В результаті демографічного зростання і перевиробництва еліти податкові надходження держави скорочуються, а витрати, навпаки, зростають. В результаті держава отримує банкрутство, втрачає контроль над апаратом примусу (армія, поліція), що призводить до державного розпаду. Колапс держави супроводжувався конфліктом і поляризацією еліт. Відбувається різке розшарування еліти, її розпад на окремі фракції, котрі вступають у боротьбу між собою за статусні позиції. Ця боротьба ведеться як усередині еліти, так і з державою, від якої еліта вимагає фінансової підтримки, тобто перерозподілу на свою користь частки ресурсів, що надходять від народу. Число претендентів на статусні позиції зростає в тій же пропорції, в якій росте число незабезпечених у результаті загального

зростання чисельності населення під час фази демографічного росту, і набагато перебиває зростання доходів [4].

Нарешті, зростає і тиск еліти на народ, що викликає різкий опір з боку збіднілого населення [7]. Таким чином, демографічне зростання викликає нестачу ресурсів взагалі, а кризу перерозподілу ресурсів, яка викликана соціально-економічними та політичними факторами.

Якщо державну кризу не вдавалося попередити шляхом реформ, і неохочі еліти забезпечені ресурсами в достатній мірі для того, щоб домогтися бажаного для себе перерозподілу владних позицій без широкої мобілізації мас, то криза закінчується державним переворотом [8]. В іншому випадку стартує процес мобілізації широких груп населення на підтримку конкуруючих між собою елітарних угруповань. В цьому випадку засобом мобілізації і формування революційної ідентичності служить ідеологія. Чим гостріше розпалюється боротьба, чим більше ресурсів вона вимагає, тим сильнішим стає вплив ідеологій як автономного чинника і тим радикальнішим є їх зміст [4].

Соціополітична нестабільність безпосередньо впливає на демографію (висока смертність і еміграція, низька народжуваність), а також підриває продуктивну інфраструктуру суспільства. Чисельність населення падає, еліти частково винищують себе в громадянських війнах, а частково скочуються вниз по соціальних сходах. У якийсь момент суспільство знаходить нову рівновагу, і цикл починається спочатку. В результаті модель Дж. Голдстоуна показує «вікові цикли» чисельності населення і соціополітичної стабільності/нестабільності. Період цих циклів - два-три століття, але потрібно відзначити, що це не математичні цикли з точною періодикою. Вікові цикли виникають в результаті внутрішніх причин і можуть бути порушені зовнішніми силами [6].

Логічна когерентність структурно-демографічної теорії була перевірена шляхом побудови ряду моделей, за допомогою яких були досліджені наслідки різних припущень про нелінійність зворотніх зв'язків між

ключовими динамічними змінними теорії (чисельність і економічне становище загального населення та еліт, а також фінансове здоров'я держави та її здатність підтримувати внутрішній порядок). Ці моделі підтвердили, що при реалістичних значеннях модельних параметрів дійсно спостерігаються коливання з правильним періодом [2] реконструйованих політичних, релігійних, економічних і соціальних інститутів.

Структурно-демографічна теорія генерує і інші прогнози, які можуть бути піддані емпіричному тестуванню. Наприклад, дослідження показало, що явні ознаки перевиробництва еліти спостерігалися перед кризою у всіх досліджених циклах. З іншого боку, фінансове банкрутство держави виявилось хоча й частою, але не універсальною передумовою кризи [1]. Останній результат показує, що дана теорія, не дивлячись на адекватне в цілому описання політичного процесу, потребує подальшого доопрацювання.

Висновок. Теорія Дж. Голдстоуна довела загальне емпіричне правило, що характеризує динаміку великих аграрних держав - взаємопов'язані коливання щільності населення і соціополітичної нестабільності, в яких піки нестабільності слідує за піками популяції. Теорія пояснює цю закономірність на рівні базисних засад розвитку суспільства, економічної та політичної сфер його діяльності.

Таким чином, теорія Дж. Голдстоуна демонструє відмову від «розгляду революції як цілісної сутності» і дослідження того, що він називає «революціоподібні події» («revolution-like events») в якості трьох «відносно автономних ... етапів, які можуть бути розтягнуті на довгі роки: крах держави, боротьба за владу, реконструкція і консолідація влади» [8, р.180]. У разі вдалих «революцій» на останньому етапі фундаментальні і всеосяжні зміни здійснюються новими акторами, з опорою на нові ідеології. У разі невдалих революцій або невдалих повстань остання стадія здійснюється учасниками старого режиму або їх близькими союзниками. У разі успішних, але не революційних повстань, остання стадія здійснюється новими

акторами, але на основі ідеологій, вкорінених у старих уявленнях, що існували до краху держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения / Дж. Голдстоун // Логос. — 2006. — № 5. — С. 58—103.
2. Шульц Э. Э. «Теория революции»: к истории изучения, систематизации и современному состоянию (рус.) / Э. Э. Шульц // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: «История. Политология. Экономика. Информатика». — 2015. — № 1. — С. 167—172.
3. Goldstone J. Population and Security: How Demographic Change Can Lead to Violent Conflict / J. Goldstone // Journal of International Affairs. — 2002. — № 56. — С. 11—12.
4. Goldstone J. A. Predicting Revolutions: Why We Could (and Should) have Foreseen the Revolutions of 1989–1991 in the U.S.S.R. and Eastern Europe / J. A. Goldstone // Revolution: Critical Concepts in Political Science / Ed. by O'Kane R.H.T. — Taylor & Francis. — 2000. — Т. 4. — P. 401.
5. Goldstone J. A. Revolution and Rebellion in the Early Modern World / J. A. Goldstone. — Berkeley: University of California Press, Ltd. 1991. — 386p.
6. Goldstone J. A. The Comparative and Historical Study of Revolutions / J. A. Goldstone // Annual Review of Sociology. — 1982. — Vol. 8. — P. 187—207.
7. Goldstone J. A. Theories of Revolution: The Third Generation / J. A. Goldstone // World Politics. — 1980. — Vol. 32. — No 3. — P. 425—453.
8. Goldstone J.A. Analyzing Revolutions and Rebellions: A Reply to the Critics / J. A. Goldstone. — Debating revolutions. Ed. by N.R. Keddie. — New York; New York University, 1995. — 218p.

Стаття надійшла до редакції 2.09.2016